

GÖRÖG NEVELÉS ÉS MŰVELTSÉG A HELLENIZMUS KORÁBAN

Hoffmann Zsuzsanna

*SZTE BTK Ókortörténeti Tanszék,
Néprajzi, Ókortudományi, Orientalisztikai és Régészeti Intézet*

A hellenizmus korának¹ meghatározásáról nincs egységes nézet a kutatók között, általánosságban Nagy Sándortól Augustus császár uralkodásáig terjedő időszakot értjük alatta. Ez az időszak a kultúra és művelődés szempontjából rendkívül jelentős, legfontosabb jellemzője a világra való nyitottság. A görög kultúra terjesztésének új centrumai az újonnan alapított görög városok. Más, átfogóbb értelmezést nyert a hellén kultúra és műveltség-eszmény is. Ettől kezdve nem csupán azt tekintették görögnek, aki származását illetően görög nemzetiségű volt, hanem azt, aki görög műveltséggel rendelkezett, ami a görög nyelv ismeretét, irodalmi, filozófiai és retorikai képzettséget, valamint sajátos hellén gondolkodásmódot jelentett.

A jelen tanulmány ehhez a megváltozott szemlélethez és eszményhez kíván adalékokkal szolgálni. A vizsgálódás különös figyelmet fordít az iskolák új rendszerére, főként az immár „hivatalossá” lett intézmények szervezeti kérdéseire, a tanárokkal szemben támasztott követelményekre, valamint ellenőrzésükre. A tanulmány kitér továbbá az iskolák (*gymnasionok*) fenntartásának anyagi hátterére, és annak aprólékos szabályozására.

Az új szemléletmód és a pánhellén eszme

Mi az eredője ennek az új szemléletnek, hogyan indult el a változás? Az új felfogás megfogalmazásában jelentős szerepet vállalt a szofista *Gorgias* iskolájából kikerült neves, athéni szónok, *Isokratés* (Kr.e. 436-338). Kr.e. 400-392 között törvényszéki beszédeket írt, azaz *logographos*ként működött. Szempontunkból lényegesebb azonban, hogy 392-ben rétoriskolát nyitott, amit haláláig működtetett, ahol 3-4 éves szónokképzés folyt, busás tandíj ellenében. A mester iskoláját olyan hírességek látogatták, mint az államférfi és hadvezér *Timotheos*, a szónok *Lykurgos* és *Hipereidés*, a történetíró *Ephoros* és *Theopompos*, vagy a filozófus *Speusippos*. *Isokratés* felfogását és a hellének kulturális szerepét, következőképpen summázza: „A mi városunk annyira megelőzte már a többi

¹ A hellenisztikus kor kultúrájáról l. *Bengtson* (1988); hasznos szempontokat vet fel *Price* (1996). A nevelés vonatkozásában l. *Jaeger* (1944), a felső szintű képzésről lásd *Clarke* (1971).

embert gondolkodásban és a beszédben, hogy ennek tanítványai a többiek tanítói lettek, és hatása alatt a görög megnevezés többé nem a származást, hanem a gondolkodásmódot jelenti, s inkább nevezhetők görögnek, akik a mi műveltségünkben, mint akik közös származásban osztoznak velünk” (Isokratés: *Panegyrikos*). Jóllehet a hellenizmus korára a görög poliszvilág – a megerősödő Makedónia ellenében – elveszítette politikai önállóságát, a kultúrát illetően Athén megtartotta vezető szerepét. Ilyen módon a hellenizmus lényegében egyfajta kozmopolitizmust jelentett, bizonyos szempontból kulturális olvasztótégelyként működött. A hellének nem érvényesítettek integrációs törekvéseket azon népek felé, amelyekkel kapcsolatba kerültek, azonban a műveltségeszményre gyakorolt hatásuk vitathatatlan. *Isokratés* szerint – felfogása szinkronban állt a következő korok igényeivel – az egyetemes műveltség alapja nem a filozófia, hanem a beszéd művészete, a retorika. Mit jelent nála az ékesszólás? A hagyományos értelmezésen túlmenően nem csupán a helyes és választékos beszédmódot oktatót a tárgy keretében, hanem helyes gondolkodásmódot, felkészített a megfontolt cselekvésre, a praktikus és erényes életvitelre is. Maga nyilvánosan nem lépett fel szónokként – félénksége és gyenge hangereje miatt – de minta- és programbeszédeivel igen jelentős befolyást gyakorolt. Ezen beszédei közül huszonegy maradt fenn. Egyik alapvető jelentőségű politikai gondolata a „pánhellén” eszme megvalósítása, amiért kitartóan küzdött. Feltehetően *Nagy Sándorra* is hatott ez az elgondolás, aki sokkal szélesebb spektrummal, az egész ismert világ egyesítését tervezte. Ilyen módon *Isokratés* a kor legnagyobb hatású ideológusa, a hellenizmus ideológiai megalapozója lett, ő, aki közvetlenül sohasem foglalkozott politikával, nagyon is reálisan látta saját korának lehetőségeit. Felismerte azt az egységteremtő erőt a kultúrában és műveltségben, amely mindenki számára elfogadhatónak bizonyult, továbbá – a dicső múlthoz kapcsolódóan – megőrizte a hellének elsőbbségét. A szofisták érdemei – köztük tartozott *Isokratés*² mestere, *Gorgias* is – vitathatatlanok az ékesszólás területén.³ Ezt a sajátos kapcsolatot jól illusztrálja *Isokratés* pályafutása is. *Platón* már ifjan filozófust látott benne, és ő is gyakran nevezi így magát. Lényegében az, amit ő filozófiaként aposztrofál, a szónoklattan elmélete. Hosszú időn át oktatta az athéni *ephébosok* számára a rétorikát, keresve annak általános szabályait, rendszerezte alapelveit, kitartóan kutatva az erkölcsi igazságot érvényre juttató formákat. Rendületlenül hitt az ékesszólás hatásában – ahogyan korábban ezt a költészetnek tulajdonították – bízott annak az erkölcsöt tökéletesíteni, az értelmet és jellemet formálni képes erejében. Úgy gondolta, hogy aki helyesen beszél, az úgy is gondolkodik, mindkettőnek az elérésében a legdöntőbb szerep a nevelésé. Ezzel a véleményével a rétorikát lényegében a nevelés részévé tette. Szónoki képzettség birtokában könnyebbé vált hivatali előmenetel és általában az érvényesülés.

² A nevelésről vallott nézeteiről lásd *Frederick* (1964).

³ A filozófia és a rétorika szoros kapcsolatban állnak egymással, ahogyan erre *Platón* is utal *Phaidrosában* (278b), de ugyanígy gondolta a római szónok, *Cicero* is, aki rétorikai műveit a filozófiához sorolta, hasonlóan az ugyancsak szónok, *Quintilianus* véleménye is.

Az uralkodók mint a kultúra támogatói

A hellenizmus korában – fentiek ismeretében – különösen jelentőssé vált a kultúra. Terjesztésében és támogatásában – hasonlóan a hajdani tyranosokhoz – aktív és példaadó szerepet vállaltak a királyok és a királyi udvarok. Közülük egyesek udvara valóságos tudományos-kulturális centrummá fejlődött. Minden királyi udvarnak volt könyvtára, közöttük a leghíresebb és legismertebb az alexandriai nagykönyvtár, ahol különös szenvedéllyel folytatták a könyvgyűjtést és katalogizálást. Alexandria nagy riválisa Pergamon volt. Az uralkodók szívesen fogadták a régi görög városok tudósait, irodalmárait, ezek révén biztosítani tudták a kapcsolatot és a folytonosságot a hagyományos hellén kultúrával és neveléssel. A királyi udvarokban összegyűlt szellemi elit tanácsokkal és tettekkel is segítte uralkodót. A városi ifjúság nevelését, impozáns épületek, könyvtárak létesítését a királyok bőkezűen támogatták. Így kapott például Athén Kr.e. 220-ban egy „Ptolemaiont” és egy *gymnasion* az ifjúság számára, ugyanott létesült egy könyvtár is, ami felolvasások helyszínéül is szolgált. A hellenizmus korában *gymnasion* – eredetileg testgyakorlásra szolgáló helyet jelentett – minden városban volt (helyenként több, pl. Delphoi-ban kettő is), ezek a felső szintű oktatás helyszíneiként, a városok és a kultúra szimbolikus centrumai is lettek.

Aristotelés az ephébia intézményéről

A görög poliszokban a gyerekek hétéves korukban kezdték meg iskolai tanulmányaikat – ez korábban is így volt – gyakran a gazdagok által finanszírozott magániskolákban. A tehetős városiak – a bőkezű uralkodók példája nyomán – maguk is áldoztak az ifjúság nevelésére. Elemi szinten írni-olvasni tanultak a nebulók, kemény fegyelem mellett, tizennégy éves korukig.⁴ Ezután felsőbb szintre léptek, és az *ephebos* kor eléréséig (15-18 éves korig) a klasszikusok és a költészet tanulmányozásával foglalkoztak. 18 éves korban, mint *ephebosok* kerültek át a *gymnasion*ba, amit általában egy vagyonos polgár alapított.

Az *ephebia* intézményéről *Aristotelés*, Athéni állam című munkájában részletes leírást közöl (42, 3-5). *Aischinés* szerint (2, 167) már a Kr.e. 370-es évektől működött.⁵ Hivatalosan Athénban Kr.e. 338-ban vezették be, azonban maga a gyakorlat – mint katonai kiképzés – jóval korábbi.

Az *ephebosok*⁶ közé való bejutást – csakúgy mint a tisztségviselők esetében – egy szabályszerű vizsgálat (*dokimasia*) előzte meg, ennek lényege annak tisztázása, hogy

⁴ A szellemi képzés mellett a görögöknél mindig is nagy hangsúlyt fektettek a testi nevelésre, továbbá a zenei képzésre, ez utóbbi az általános műveltség része volt. A zenének a görögök életében betöltött szerepéhez jól használható *Ritók Zsigmond* (1982) forrásgyűjteménye. A mindennapok életvitelét pedig jól illusztrálja a szintén *Ritók Zsigmond* által szerkesztett gyűjtemény (1999).

⁵ Az *Aristotelés* által az *ephebiáról*, elmondottak meglepő hasonlóságot mutatnak *Platónnak* (Törvények) a polgárok katonai kiképzéséről kifejtett véleményével.

⁶ Az *ephebia* intézményéhez lásd Fox (1996).

minden feltételnek (életkor, származás stb.) megfelel-e a jelentkező. „Miután az *ephébosok* kiállták a vizsgálatot” – olvashatjuk Aristotelésnél – az apák *phylénként* összegyülekeznek és esküt téve, a negyven éven felüli *phylétagok* közül kiválasztanak hármat, akiket a legjobbaknak tartanak és a legmegfelelőbbeknek arra, hogy az *ephébosokra* felügyeljenek. A nép, szavazással megválaszt ezek közül *phylénként* egyet felügyelőnek (*sophronistés*) és egyet vezetőnek (*kosmétés*) a többi athéniak közül, valamennyi fölé. Ezek összegyűjtve az *ephébosokat* először körbejárják a szentélyeket, aztán a Peirieusba vonulnak és őrseget állnak, egyesek Munichióban, mások az Aktén. A nép választ számukra két testedzőt és tanítókat, akik megtanítják őket a nehézfegyverzetel bánni, nyilazni, dárdázni, és a hajítógépeket kezelni. A felügyelőknek ellátásukra egyenként egy *drachmát* adnak, az *ephébosoknak* egyenként négy *obolost*. A saját *phyléjéhez* tartozók járandóságát az illető felügyelő veszi át, és a szükségeseket mindenkinek számára közösen vásárolja meg (mert *phylénként* együtt étkeznek), és általában minden másra is gondot visel. Az első évet ilyen módon töltik el. A következő évben a színházban tartott népgyűlésen bemutatják a népnek a katonai dolgokban való jártasságukat, és pajzsot és dárdát kapva az államtól bejárják a vidéket és az órállomásokon tartózkodnak. Ez alatt a két esztendő alatt hadiköpenyben teljesítenek őrszolgálatot és minden köztehertől mentesek; nem vonhatók és nem vonhatnak felelősségre, nehogy ürügyük legyen a távozásra. Kivételt képez, ha örökségről vagy örökösnről van szó, és ha valakire származásánál fogva papi tisztség vár. A két év eltelte után már a többi polgár közé tartoznak.⁷

Az új, vagy visszaállított ephébia

Amikor *Aristotelés* írása keletkezett, az már egy új korszak a nevelésben. Nála sajátos módon keveredik a tradíció és a saját korának jellemzői. Az *ephébia*⁸ korábban valóban a katonai kiképzés időszaka volt, amit az *areiospagos* tanácsa felügyelt. Ebben a kiképzésben minden szabad polgár részesült, annál is inkább, mivel a hoplita hadseregben minden katonára szükség volt. Az *Aristotelés*-részlet is ez a funkciót igazolja, tehát katonai kiképzés, ezt követően különböző helyeken betöltött őrszolgálat. A 4. századtól tudatosan intézményesül a nevelés, változik az iskola és az oktató személye is. A mester már „hivatásos” szakember, fizetést kap, ezzel együtt új elvárásoknak kell megfelelnie. A kor görög iskoláinak meg kell őrizniük a hagyományokat, *Démosthenés* és *Aristotelés* kortársai a korábbi irodalmárokat klasszikusként kezelik, tanulmányozzák azokat, gyűjtik, kommentálják és megpróbálják utánozni. *Aristotelés* és tanítványai elemzik a társadalom intézményeit, az egyes államok alkotmányait, összeállítják az olimpiai versenyek győzteseinek névsorát, irodalmi, rétorikai és esztétikai értekezéseket tanulmányoznak, mindezek a később megszülető irodalomtörténet és humanista oktatás anyagát képezik majd.

⁷ A görög polgár életpályájáról jó képet ad *Robert* (1990).

⁸ Az ephébosok életkorának a megítélése nem egyértelmű, lehetséges, hogy Athénon kívül 14-15 éves korban kezdődött, és 1-3 évig tartott. *Marrou* (1956) szerint Egyiptom kivételével, a görög világban mindenütt azonos életkort takar. *Nilson* (1955) véleménye szerint Athénban az alsó korhatár a 18. év.

Az iskola megszabadul a régi nevelés alapját képező, hagyományos *agón*-szemlélettől és a katonai ismeretek átadására való koncentrálástól. „Szakemberek” oktatják a különböző stúdiumokat, akik természetesen arra is készek, hogy tudásukkal a győztes *Makedóniát*, *Nagy Sándort* és utódait szolgálják. A makedón *Philippos* alaposan képzett hadseregével szemben már kevésnek bizonyult a hagyományos, polgárokból toborzott katonaság. Ennek ellenére a nevelésben – *Nagy Sándorig* – nem válik ketté a politikai-irodalmi és a technikai-katonai ismeretek oktatása. Hiszen a hagyományok megőrzése és védelme, a polisz erkölcsi és politikai értékeinek megtartása továbbra is alapvető, mondhatnánk „létérdek”

Az ephébosok kötelességei

Az *ephébia* gyakorlata nagyon is ősi intézmény, ahogyan azt egy feliraton megőrzött esküszöveg is igazolja. A szöveg egy 4. századi feliraton maradt fenn, jó illusztrációja annak, hogy mit vártak el a katonai kiképzésen átesett ifjúságtól. Az eskü szövege a következő: „Istenek! Ares és Athéna Areia papja. Dión fia Acharnaiból állította.”

Az *ephébosok* ősi esküje, amit minden *ephébosnak* le kellett tenni. „Nem hozok szégyent a szent fegyverekre, és nem hagyom el a bajtársamat, bárhol fogok is állni a sorban. Megvédem a szentélyeket és középületeket, s hazámat nem gyengébben fogom örökölni, hanem megnövelve és megerősödve, amennyire csak erőmből telik, és együttműködve mindenkivel. Készségesen engedelmeskedni fogok mindenkori parancsnokaimnak, a fennálló és ezután meghozandó törvényeknek, s ha valaki eltörli őket, minden erőmmel és mindenki segítségével fellépek ellene, és tisztelni fogom az ősi szentélyeket. Tanúk az istenek, *Agraulos*, *Hestia*, *Ernyó*, *Enyalios*, *Arés* és *Athéna Areia*, *Zeus*, *Thalló*, *Auxó*, *Hégmoné*, a haza határai, búzák árpák, szőlők, olajfák, fügefák”⁹. A szöveg valójában is katonai esküre emlékeztet. *Arisztotelés* a maga variációját már összehangolta a kor igényeivel. Leírásában úgy tűnik az *ephébia*, mint az első athéni intézmény, jóllehet inkább az utolsó. A hanyatló polisz utolsó próbálkozása annak érdekében, hogy a nevelés és a katonáskodás összevonásával visszatérjen a hagyományokhoz. A 18. életévüket betöltött ifjak, az anyakönyv alapján – igazolva korukat és törvényes származásukat, megőrizve a család szerepét a polisz intézményes keretében – megkezdhetik az *ephébosi* képzésüket. A korábbi *ephébia* tehát megmaradt, azonban a 4. században felsőfokú kulturális intézmény lett, amely nyitva állt a nem athéniak előtt is. Itt készítették fel az ifjúságot a hellén *paideia* szellemében a görög műveltség – amit a rómaiak a *humanitas* fogalommal adtak vissza – védelmére és terjesztésére. Ezzel megvalósulni látszott Platónnak a Törvényekben megfogalmazott kívánsága is, miszerint: „a *paideia* elhozza a győzelmet is”.

⁹ A felirat magyar szövege a plataiai esküvel együtt a Görög történelem című szöveggyűjteményben olvasható (Németh, 1996).

A hellenisztikus gymnasion

Az új és megváltozott körülmények és elvárások között az *ephébosok* oktatása továbbra is elismert maradt. A szülők gondot fordítottak arra, hogy fiaikat jó *gymnasionokba* juttassák be, esetenként ebben korábbi diákok is segítettek. A Kr.e. 2. század második felében egyik legdivatosabb központ Athén lett, ahol gazdag idegeneket is felvettek az *ephébosok* közé, ezzel is segítve a görög kultúra nimbuszának a fenntartását. A bejutás azonban csak a gazdagok számára volt lehetséges, emiatt a létszám radikálisan csökkent. A kultúra korántsem mondható egységesnek – bár az uralkodók tiszteletben tartották Athén örökségét – nyelvi szempontból pedig általánossá vált a *koiné*, a görög köznyelv, ami a barbárok felé egyfajta görög közösségi erőt és összetartást is szimbolizált. Nagy Sándor egységesítő törekvései csak részleges sikerrel jártak, viszont a kelettel való közelebbi kapcsolat hatása számos életmódbeli és kulturális változásban érzékelhető. A görögség zöme kitartott a saját hagyományai és kultúrája mellett, viszont Róma megjelenése a hellenisztikus világban jelentős változásokkal járt együtt. A hódító Róma a görög kultúrára felnézett, értékeit elismerte és átvette.

Tananyag és oktatási segédletek

Hogyan és milyen segédlettel tanítottak a hellenisztikus kori iskolákban? Szerencsére van erre némi támpontunk, a fennmaradt írásos emlékegy és az *auctorok* hivatkozásai alapján. Maradt ránk például egy iskolai ábécéskönyv, amit jelenleg a kairói Egyiptom Múzeumban őriznek. Az erősen megrongált állapotú papirusztekercset a múzeum 1938-ban vásárolta meg, amiről a későbbi beható vizsgálatok kiderítették, hogy egy egyiptomi görög iskola használhatta a Kr.e. 3. század végén. Az egyiptomi sivatag száraz homokja a papiruszok mellett *osztrakonokat* (feliratos cserepeket) is megőrzött számunkra. Témánk szempontjából különösen ígéretesek azok a cserepek, illetőleg fatáblák, amelyeken a gyerekek az írásjeleket gyakorolták. Akadnak olyanok, amelyeken az abc betűi olvashatók sorban, másokon szótagok, magánhangzókkal összekapcsolt mássalhangzók. Sőt az egyik tekercsen a mester következő – *Menandrostól* kölcsönzött – instrukciója szerepel:

„Bölcs emberektől jótanácsot elfogadj,
de mindenik barátodban ne bízz vakon!” (ford. Kárpáty Csilla)¹⁰

Az idézett sorokat a nebuló a táblán többször is lemásolta. Egy másik táblán – feltehetően büntetésből – többször ismételve a következő szöveg áll: „Légy szorgalmas, fiú, mert elfenekellek utóbb!”

Nézzük mit tartalmazott és milyen is közelebről az említett görög ábécéskönyv? Milyen információkat kaphatunk belőle a tanítási módszerekről és alapelvekről? A tekercs épen maradt része díszes keretben, oszlopba rendezett szótagok sorával kezdődik (PSZA, PSZE, PSZÉ stb.), ezt hárombetűs szótagok követik (BAN, BEN, BIN stb.). Ezután –

¹⁰ Magyarul közli a szöveget, és a tekercs fotóját is *Swiederkowna Anna* (1981).

meglepő módon – számok következnek, 1-25-ig, (tudjuk, hogy a görögök a számokat is az abc betűivel jelölték), ezután egyszótagú szavak sorakoznak: THÉR (állat), PÜR (tűz), PUSZ (láb). A tudományokkal éppen csak barátkozni kezdő gyerekek ezt követően a görög istenek neveit olvashatják, amellyel – túl az olvasáson – a görög vallás elemeivel is megismerkedhetnek. Ismereteik bővítésére a folytatásban földrajzi nevek, mitológiai és történelmi hősök nevei szerepelnek.

A tekercs további – némiképpen igényesebbnek mondható – része, afféle „irodalmi olvasókönyv”, első két részletében *Euripidés* művéből vett sorokat közöl, mégpedig szótagolva.¹¹ A következő egység – a görögség bibliájaként is aposztrofált – *Homéros* szemelvényeket tartalmaz, akinek a művein generációk sora nevelődött. *Dion Chrysostomos* (*Orationes XLIII*) így értékeli a jeles dalnokot: „Homéros áll minden fiú és aggastyán életének elején, közepén és végén” Az ábécéskönyv egyik szemelvénye például az *Odysseia* 14 sorát tartalmazza, amelyben arról van szó, hogy *Hermés* közli *Kalypsó* nimfával az istenek parancsát, miszerint haza kell engednie *Odysseust*. A folytatásban – erősen megrongált állapotban – két alexandriai epigramma szövege olvasható, majd komédia-részletek. Az utolsó hasáb ismét a számtané, egy szorzótábla következik, amely a számok négyzeteit hozza 1–19-ig; ezután a kerek tízesek 10-90-ig; illetve a kerek századosok (100–900-ig) négyzetei következnek. A nagyobb számok leírása – mivel a helyi értéket nem ismerték – nem volt egyszerű feladat. A tekercsen törtszámok is szerepelnek, ehhez analógiaként a görög pénzek szolgálták.¹² A tekercsen található valamennyi adatot egybevetve, konklúzióként megállapítható, hogy az általános és elemi szinten alapvető ismeretekből jó összefoglalást adott. Érvényesülni látszik *Platónnak* az a véleménye is, hogy az irodalmi szövegeket kellő válogatással szabad csak az ifjúság elé adni. Az egyszerű, átlagembernek ennyi ismeret elegendő is volt, a tehetősebbek ezután még folytatták tudásuk bővítését. Legtovább a gazdagok jártak iskolába. *Homéros*,¹³ a Költő, a görögség nagy Nevelője, a hellenizmus korában is megtartotta helyét és szerepét az oktatásban és nevelésben. Tiszteletére például a priénéi *Archelaos* egy domborművet faragott, ami később Rómába került, jelenleg a British Múzeum őrzi.

Ugyancsak a hellenizmus korából maradt ránk egy grammatikai ismereteket rendszerező „tankönyv” is, *Tekhné grammatiké* (A grammatika tudománya) címmel, szerzője a thrák származású *Dionysos*, ebben a szofistáktól a saját koráig összegzi a tudnivalókat. Tárgyának definícióját is megadja: „A grammatika mindazon dolgoknak a megfigyelésből adódó ismerete, amelyet a költők és prózaírók a leggyakrabban mondanak”. Ez a tudományterület minden korszakban egyaránt fontos volt, a nyelvi *tekhné* ismerete, a kommunikáció miatt, minden közösségben élő polgár számára elengedhetetlen. *Dionysos* hat részre tagolta a maga grammatikáját, de ezek közül csak az elsőt dolgozta ki részletesen. A fentiekben tárgyalt iskolai tankönyv ezeket az ismereteket a tanulókkal gyakorlatban igyekezett elsajátíttatni.¹⁴

¹¹ Úgy tűnik az olvasás tanítására az ókorban is ezt a módszert látták célravezetőnek, ugyanezt tanácsolja a római *Quintilianus* is.

¹² Egy *darchma*=6 *obolos*, 1 *obolos*=8 rézpénz; pl. 1/3= 2 *obolos* jele; 1/6= 3 *obolos* jele; 1/48= 1 rézpénz jele.

¹³ *Homéros* szerepéhez és hatásához lásd *Beck* (1964).

¹⁴ Nem tárgyalja a grammatika elméletét és szabályait. A helyes és szép beszéd fontosságát igazolja a római *Quintilianus* terjedelmes szónoklattani munkája is, amit a kisgyerekek nevelésével kezd.

Az iskolák fenntartásának anyagi forrásai

Az irodalom, valamint a filológia oktatása – az alexandriai iskola hatására, ahol kiváló filológusok működtek – jelentős teret kapott a hellenisztikus kori *gymnasion*okban. Idézzük egy gazdag theói polgár, *Polythrus*, szülővárosának tett felajánlását, amely fontos adalékokkal szolgál a korabeli iskolák működéséről, betekintést engedve a pénzügyi viszonyokba is. A gazdag polgár 54 ezer drachmát szánt az iskola fenntartásának költségeire, a következő kikötésekkel: „Minden évben a városi hivatalnokok megválasztásakor közvetlenül az írások után meg kell választani három olvasás-és írástanárt, akik a fiukat és lányokat tanítani fogják. Az első munkára megválasztott évente 600, a másodikra 550, a harmadikra 500 drachmát fog kapni” (ford. *Kálmán Judit*).¹⁵ Érdemes kiemelni, hogy az alapítvány tevőjének gondja volt a lányok oktatására is. Rendelkezett továbbá torna- és zenetanár alkalmazásáról is, a legmagasabb illetményt ez utóbbi, tehát a zenét oktató mester kapta, évi 700 drachmát. Zenére az *ephébia* utolsó évében kellett tanítani a fiukat, ilyen módon a kiemelt díjazás oka nem világos. A *gymnasion* felügyelője, a *gymnasiarkhos*,¹⁶ illetőleg a kisebb gyerekekkel foglalkozó *paidonomos* vette fel a vívómestert, valamint az íjászat és gerelyhajítás oktatóját. Ezek az *ephébosok*kal, és a már zenét tanuló ifjakkal foglalkoztak. Fizetésük 300, illetve 250 drachma, de az ő alkalmazásuk nem folyamatos.

Az *ephébia* hivatalos bevezetése Kr.e. 338-ban történt, bár vannak adatok a korábbi datálásra is. Joggal merülhet fel az a kérdés, hogy van-e értelme – hellenizmus korában általánossá vált – zsoldosság mellett a hagyományos katonai felkészítésnek, amikor Athén katonai szerepe már nem a régi? Az tény, hogy az efféle képzés iránti igény jelentősen csökkent. Athénban az *ephébosok* száma 305–304-ben 400; 269–268-ban 33; 249–ben 19; 244–243-ban 23 volt. Ezt követően szinte eltűnik, megléte újból csak a 2. század végén mutatható ki, de akkor már egyéves főiskolai szintű képzést jelentett, de nem volt elérhető mindenkinek. Az említett adatok arra utalnak, hogy ez a képzési forma már csak nevében a régi. Természetesen jellegében is jelentősen megváltozott, a testedzés mellett – ez már nem katonai kiképzés – színvonalas szellemi képzést is takart, a tanítványok között különböző városok ifjúsága is megjelent, így rómaiak is.

Az iskolák irányítói és tanárai

Az *ephébia* működéséről azok az Athénban született rendelkezések közölnek számunkra pontosabb információkat, amelyekkel a város gondoskodott az ifjúságról, azok tanáraitól – akik most már fizetett alkalmazottak –, az egész intézmény irányítója¹⁷ egy választott tisztségviselő a *kosmétés* volt. Jó betekintést ad – számos, ma is figyelemreméltó rendelkezé-

¹⁵ A részletet idézi *Swiederkowna Anna* (1981. 305. o.), ugyanő összehasonlításként közli, hogy az adott korban egy kőműves napi 1-2 drachmát keresett.

¹⁶ A *gymnasiarchos* feladatairól lásd *Nilsson* (1955. 53-57. o.).

¹⁷ Az iskolák irányításáról és tanáraitól lásd *Nilsson* (1955. 49-60. o.).

kezéssel – egy ilyen intézmény működésébe az alábbiakban idézendő dokumentum.¹⁸ Különösen feltűnő az alapítványi pénzek rendkívül akkurátus kezelése, az elszámoltatás rendje, a tanárok alkalmazási módja, és általánosságban a fegyelem és rendezettség elvének példás betartása és betartatása.

„Így határozott a nép az egybegyűltek előterjesztése alapján: miután Eudémost, Thulion fiát a nép jötevőjévé választotta és bőkezűségének legnagyobb emlékezetét minden időkre megörökítette, kihirdette, hogy a szabad születésű gyerekek oktatására tíz ezüst talantont ad a maga és testvérei, Menandros és Dión vagyonából, megszavazták a milétosiaiak: Eudémost legjobb igyekezetére való tekintettel részesítsék dicséretben, és gondoskodják erről a tanács és a nép.”

Azért, hogy döntéseik alapján megfelelően kezeljék a rendelkezésre álló pénzalapot, *Eudémos* a megállapodás során meghatározott időközönként átutalja az egy évre felajánlott összeget a kincstárnokoknak, a kincstárnokok pedig azonnal átadják azt az államkassza választott kezelőinek s ők nyissanak egy állami számlát „az Eudémos által a szabad gyerekek nevelésére adományozott összeg” címmel, jegyezzék fel rá és őrizzék meg ezt a pénzt, de át kell adniuk azt az őtánuk választott pénzkezelőknek, hogy a népgyűlés határozhasson a jövőben általuk befizetett jövedelmekről. Ha mégsem adják át azt a pénzt, ami a számlán áll, büntetésül fizessék meg a népnek az összeg kétszeresét. Az állami jövedelmekről mérleget készítő adófelügyelők különítsenek el minden évben az egyenlegben háromszáz statért a pénzalap leendő jövedelmének fejében, és utalják minden hónapban a kincstárnokok kiadásaira az esedékes összeget. Ha pedig nem különítik el az összeget az előírtak szerint, fizessenek ötszáz statér büntetést, amelyet *Hermésnek* és a *Múzsáknak* szenteljenek.

Akik testnevelést vagy írást akarnak tanítani, iratkozzanak fel a jövő évre beiktatott gyermekfelügyelőknél, minden évben van feliratkozás *Artemisió*n havának közepétől huszadikáig, a felügyelők pedig függesszék ki a neveket *Antiochos* oszlopcsarnokára. Nyolc nappal az említett hónap lejárta után, miután összegyűlt a népgyűlés, helyezzenek a színpadra egy háromlábú edényt és füstölőt, legyenek ott a papok közül a gyerekek csarnokában tisztelt Versenyek *Hermés*ének papja és a *Múzsák* papja, a szentély hírnöke, azok, akiket kézfelemeléssel megválasztottak, és be akarják tölteni a gyermekfelügyelő tisztét, és amíg él, maga *Eudémos* is, azután pedig *Eudémos* leszármazottai közül a legidősebb, s ő mutassa be tömjénnel a füstáldozatot *Hermés*, a *Múzsák* és a *Múzsákat* vezető *Apollón* tiszteletére. A szentély hírnöke pedig imádkozzék a népgyűlésért, hogy aki szavaz a testneveléstanárookra és az írástanárookra, azokra szavazzon, akiket a gyerekek tanítására legalkalmasabbnak talál, és semmiféle becsvágy ne befolyásolja az igazságosság ellenében döntését (és aki az igazság szerint dönt) annak jól menjen a sora, de aki nem, annak éppen ellenkezően. Ezután pedig a gyermekfelügyelők adják át a tanács írnokának a felírt neveket, ő pedig vezesse elő őket egyenként. A bejövőket eskessék meg egyenként a papok és a szentély hírnöke. A testnevelő tanárok esküje pedig így hangozzék:

¹⁸ A kőtáblára vésett felirat a milétosi Delphinionban került elő, jelenleg Berlinben található, Kr.e. 200–199-re datálható, magyarul a fent idézett Görög történelem szöveggyűjtemény 331–333 lapjain olvasható.

„Esküszöm, hogy a milétosiai közül senkit sem beszéltem rá, hogy énrám szavazzon, és mást sem bíztam meg vele, hogy érdekeimben propagandát folytasson, és átok terhe alatt kijelentem, hogy az igazul esküvőknek jól menjen a sora, a hamisan esküvőknek pedig éppen ellenkezően”.

Bérek, illetmények

A testneveléstanárok bére a határozat értelmében havonta és személyenként harminc drachma. Az írástanároké pedig havonta és személyenként negyven drachma. A szónoklataik és egyéb ügyeik költségéről a gyermekfelügyelői törvény rendelkezik. A megszavazott testneveléstanárok elutazhatnak, ha versenyzőként részt akarnak venni valamelyik koszorút adó versenyjátékon, amennyiben a gyermekfelügyelők elengedik őket, és ha olyasvalakit biztosítanak maguk helyett a gyerekek oktatására, akivel a gyerekfelügyelők is meg vannak elégedve. Azért hogy a bért mindegyikük rendszeresen megkapja, a kincstárnokok a meghatározott összeget minden hónap első napján adják át a testneveléstanároknak és az írástanároknak. Ha valamelyikük mégsem adja át, fizessen büntetésként ötszáz statért, amelyet Hermésnek és a Múzsáknak szentelnek, ebből hajtják be a testneveléstanárok és az írástanárok számára kifizetendő bért a piacfelügyelőkre vonatkozó törvényeknek megfelelően. A költségvetés által e célra elkülönített alapot senki, semmilyen formában ne használja fel más célra. Ha azonban valaki javaslatot tesz, vagy előterjeszt, vagy szavazásra bocsátja, hogy vagy más célra fordítsák, vagy a javasoltnál alacsonyabb összeget állapítsanak meg, azt, aki ezek közül valamit elkövet, sújtsák ötszáz statér bírsággal, amelyet Hermésnek és a Múzsáknak szentelnek.

A továbbiakban, amikor az elkülönített alapból e célra kifizetett összegeket megkapják a gyermekfelügyelők, küldjenek egy különösen szép ökröt a didymai *Apollón*nak, a didymiaiak ötévente tartott ünnepére, s a többi évben az ökörterelések ünnepére, és vonuljanak ünnepi menetben ők maguk és az általuk kiválasztott gyermekek, és közülük a kézfelemeléssel megválasztott elnökök, és *Eudemos* is, amíg csak él, azután pedig *Eudemos* leszármazottai közül a legidősebb. Az elküldött áldozati állatot a gyermekfelügyelők áldozzák fel, és osszák ki a gyermekek között és azok között, akik a határozat értelmében az ünnepi menetben részt vettek.

Engedjék el a gyerekeket a tanításról minden hónap ötödik napján, s a gyermekfelügyelők jegyezzék fel ezt is a szünetek közé a többi nappal együtt, amiként ezt a gyermekfelügyelők törvénye előírja.

Azért, hogy a nép határozata és az *Eudemos* által ez ügyben kimutatott bőkezűség mindenki számára láthatóan fennmaradjon, gondoskodjanak róla a kőművesek az építésszel együtt, hogy ezt a határozatot két kőtáblára felvéssék, és az egyiket a gyermekek tornacsarnokába, jól látható helyre állítsák fel, a másikat pedig a delphoi *Apollón* szentélyébe, az *Eudemos*, *Thulión* fia által emelt talapzatra. Azért, hogy *Eudemos* ez ügyben megnyilvánuló bőkezűsége miatt méltó megtiszteltetésben részesüljön, meghatározott időközönként tanácskozní fog a népgyűlés. A népgyűlés úgy határozott, hogy fehér táblára írják fel a néphatározatot” (*Németh György* fordítása).

Feltűnő a költségvetés pontos, aprólékos szabályozása, továbbá a tanárok alkalmazásának a figyelembevétele – jóllehet a görög *agón*-szellem már a múlté – az intézmény teljes működtetésében példaadó fegyelemmel és feddhetetlenséggel igyekeznek eljárni. Az ifjúság nevelésében fontos szerepet kapnak a különböző vallási szertartások, ünnepi rendezvények és körmenetek, ahol gyakran felvonultatják az *ephébosok*at is.¹⁹ Ez a szemlélet, a hanyatlás időszakaként aposztrofált 4-3 században különösen figyelemre-méltó. A korábbi századokkal ellentétben, a nevelést a szó valódi értelmében közügynek tekintik, felismerve az ifjúság nevelésében és oktatásában rejlő felelősséget, a kultúra vonatkozásában pedig a múlt értékeinek, a tradícióknak a megőrzését és továbbadását. Ez utóbbi téren kiemelendő Róma szerepe, neki köszönhetően őrződött meg az antik kultúra és alapozta meg az európai műveltséget.

Irodalom

- Arisztotelész (é. n. a): Az athéni állam. In: Németh György (1994, szerk.): *Államéletrajzok*. Századvég Kiadó, Budapest. 5–56.
- Arisztotelész (é. n. b): *Politika*. Gondolat Kiadó, Budapest. (ford. Simon Endre)
- Beck, F. A. G. (1964): *Greek Education 450-350 B.C.* London, Methuen and CO LTD.
- Bengtson, H. (1988): *Die hellenistische Weltkultur*. Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart.
- Clarke, M. L. (1971): *Higher Education in the Ancient World*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Démostenész (1975): *A hűtlen követség. A koszorú*. Magyar Helikon, Budapest. (ford. Gyomlay Gyula)
- Dion Chrysostomos: Homérosról. In: Discourses XXXVII-LX. In five volumes. IV. Loeb Classical Library (trans. H. Lamar) No. 376. London, William Heinemann LTD, Harward University Press 1946, 356–369.
- Fináczy Ernő (1906): *Ókori nevelés*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- Frederick, B. (1964): *Greek Education*. Methuen and CO LTD, London.
- Fox, R. (1996): A hellenisztikus kultúra története. In: Boardman, J., Griffin, J. és Murray, O. (szerk.): *Az ókori görögök és rómaiak története*. Maecenas Kiadó, Budapest. 355–382.
- Garland, R. (1990): *The Greek Way of Life*. Duckworth, London.
- Isokratés beszédek, Panegyrikos (Loeb Classical Library vol. I) (ford. Németh György)
- Jaeger, W. (1934/1944): *Paideia. Die Formung des Griechischen Menschen I-II*. Berlin und Leipzig/ Berlin.
- Lukianosz összes művei*. (1974) Magyar Helikon, Budapest.
- Jaeger, W. (1944): *Paideia. Die Formung des Griechischen Menschen*. 2. kötet. Walter De Gruyter, Berlin.
- Maróti Egon (1995): *Delphoi és Pythia sportversenyei*. (Apollo Könyvtár 17) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Maróti Egon (2000): *A Delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei*. (Apollo Könyvtár 21) Argumentum Kiadó, Budapest.
- Marrou, H. I. (1956): *A history of education in antiquity*. Sheed and Ward, London. (ford. George Lamb)
- Németh György (1996, szerk.): *Görög történelem. Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh György, Ritoók Zsigmond, Sarkady János és Szilágyi János György (2006): *Görög Művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

¹⁹ Ezek az iskolák gyakran az ünnepek helyszínei is, lásd Nilsson (1955. 78–80. o.).

Hoffmann Zsuzsanna

- Nilsson, M. P. (1955): *Die Hellenistische Schule*. C.H. Beck, München.
- Pauszianasz (2000): *Görögország leírása*. Attraktor KFT, Budapest.
- Platón (1984): *Platón összes művei*. Európa Kiadó, Budapest.
- Price, S. (1996): A hellenisztikus kor története. In: Boardman, J., Griffin, J. és Murray, O. (szerk.): *Az ókori görögök és rómaiak története*. Maecenas Kiadó, Budapest. 333-354.
- Ritoók Zsigmond (1982): *Források a görög zeneesztétika történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ritoók Zsigmond (1999, szerk.): *Régi görög hétköznapok*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Robert, G. (1990): *The Greek Way of Life*. DuckWorth, London.
- Swiderkowna Anna (1981): *A hellenizmus kultúrája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Xenophón (1986): *Emlékeim Szókratészről*. Európa Kiadó, Budapest. (ford. Németh György)

ABSTRACT

ZSUZSANNA HOFFMANN: EDUCATION AND LITERACY IN THE HELLENISTIC ERA

The Hellenistic period was a revolutionary era in terms of the Greek ideal of education and literacy. Hellenic literacy, i.e. the acquisition of a specifically Greek way of thinking beyond the general studies of language, literature, philosophy and rhetoric, became the foundation of a certain kind of cosmopolitanism, a way to the realization of the pan-Hellenic ethos. Athens was playing an influential role in this process. As Isocrates, a respected school-founding rhetor of the age, summarized, „Our city has so far surpassed the rest of mankind in wisdom and its expression that her disciples have become the teachers of the world; the name of Greek no longer denotes a race but a kind of intellect, and men are called Greek rather because they share Athenian education than because of community of blood”. It is considered the outstanding achievement of Isocrates that he made rhetoric an integral part of education. The moment when instruction in higher level intellectual abilities gained importance beside physical education was clearly an essential change in the perception of *paideia*. In 338 B.C. *ephebia* was officially established (in fact, restored) and the *gymnasion* became the place of training for *epheboi*. These institutions as the places of higher education, along with newly founded libraries, obtained central roles in cultural city life. These schools were open to people outside Athens as well. Their main objectives were to prepare Hellenic youth for the defence and distribution of Greek literacy, which the Romans referred to as *humanitas*, in the spirit of *paideia*. With these actions Plato's vision, described in *Laws*, seemed to become reality: „... *paideia* will bring us victory as well”. In the Hellenistic period very significant scientific and cultural organizational work was done with the support of the cities and their rulers. This was the time of the cumulation of the enormous amount of knowledge that later (albeit with the help of Roman transmission) served as the foundation of humanistic education.

Magyar Pedagógia, **108**. Number 3. 271–282. (2008)

Levelezési cím / Address for correspondence: Hoffmann Zsuzsanna, SZTE BTK Ókortörténeti Tanszék, Néprajzi, Ókortudományi, Orientalisztikai és Régészeti Intézet, H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.